

بررسی تحلیلی مکتب هنری شیراز

با استناد به آرایه‌های نسخ خطی

حیب‌الله عظیمی*

چکیده

کتاب‌آرایان ایرانی با توجه به سابقه‌ای که پیش از ظهور اسلام در نقاشی داشتند، از سده‌های چهارم و پنجم هجری به بعد برای لذت بخشیدن به جان و روح انسان، نخست مصحفها و سپس نسخه‌های دیگر خطی را مذهب و مصور ساختند. در ابتدا نقوش به کار رفته در حوزه کتاب‌آرایی ایرانی-اسلامی ساده و مطلق با رنگهای محدود و به‌ویژه زر تاب بود و از قرن ششم هجری به بعد عناصر رنگی متنوع دیگر اضافه شد. از این زمان به بعد سبکها و مکتهای هنری متعددی همچون شیراز، هرات، تبریز و اصفهان پدید آمد که هر کدام از ویژگیهای متمایز و منحصر به فردی برخوردار بود. از مهم‌ترین و فعال‌ترین مراکز نگارگری و تذهیب ایران از اواسط قرن

* استادیار پژوهشی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

azimi@nlai.ir

هشتم هجری تا پایان سده چهاردهم، مکتب شیراز بوده است. هنرمندان شیراز براساس تجارب گذشتگان، هنر نگارگری و تذهیب و رنگ آمیزی را ادامه دادند و در دوره‌های مختلف نیز نوآوری‌هایی بر آن افزودند. در دوران آل اینجو و آل مظفر (قرن هشتم هجری) تذهیب مکتب شیراز در آغاز ساده و با رنگ اصلی مایه طلایی و آبی لاجورد بود و کم‌کم در کیفیت خطاطی و سبک خوشنویسی، نوع و کیفیت کاغذ و رنگ مایه تحولاتی به وجود آمد. در دوره تیموری رنگها متنوع‌تر، پخته‌تر و لطیف‌تر شد و متون ادبی و علمی هم مورد تزئین قرار گرفت. در دوره صفویه طرحهای اسلیمی همراه با برگهای ریز و پیچیده با شاخ و برگ در خطوط ظریف و جذاب افزوده شد. در دوره زندیه تنوع رنگی بیشتر و رنگها تند و دقت در آنها کم شده و از عناصر تزئینی بیشتر استفاده شده است. مکتب شیراز در عهد قاجار به اوج و درخشش کم نظیر خود رسید.

واژه‌های کلیدی: آرایه‌های هنری، مکتب شیراز، مکاتب هنری ایرانی-اسلامی، تذهیب، نسخه‌های خطی آرایه‌دار.

مقدمه

ایرانیان، با توجه به سابقه‌ای که پیش از ظهور اسلام در نقاشی داشتند، پس از ظهور اسلام با خلق آثار هنری در کتب خطی همچون صفحات مذهّب و مرصع و مینیاتور در تأسیس یا تکمیل بخشهایی از هنر، در تمدن اسلامی نقش آفرین شدند. در قرون اولیه اسلامی، ایرانیان در حوزه کتاب‌آرایی نقوش ساده و مطلق را که عمدتاً از شکل ساده شده گل و گیاه الهام گرفته بود به صورت تذهیب برای آراستن و تزئین قرآن کریم به وجود آوردند و سپس در قرون بعدی همراه با تکامل و تعالی هنر اسلامی نوع خاصی از نگاره مشروع در کنار تذهیب جای خود را باز کرد. این آرایه‌ها در ابتدا ساده و بی‌پیرایه بود و کم‌کم عناصر رنگی متنوع دیگر اضافه شد و زیباترین نگاره‌ها و تذهیب ایرانی-اسلامی در نسخه‌های

خطی شکل گرفت و تا پدید آمدن صنعت چاپ (اواخر قرن سیزدهم) ادامه یافت. در طول چندین سده کتاب‌آرایی ایرانی-اسلامی، سبکها و مکتبهای هنری متعددی همچون مکتب شیراز، مکتب هرات، مکتب تبریز و مکتب اصفهان پدید آمد که هر کدام از آنها از ویژگیهای متمایز و منحصر به فردی برخوردارند. مکتب شیراز از مهم‌ترین مکاتب نقاشی و شیراز از فعال‌ترین مراکز نگارگری و تذهیب ایران از اواسط قرن ششم هجری تا پایان سده چهاردهم هجری بوده است.

مکتب هنری شیراز از بدو ظهور تا اوج تکامل

۱. مکتب شیراز در دوره مغول و تیموری
با آغاز سده هشتم هجری (دوره مغول) در ایران، هنر کتاب‌آرایی وارد مرحله نوینی شد و آثاری کم‌نظیر (از قرآن، شاهنامه، دیوان اشعار و...) تهیه و تولید گردید. شهر شیراز با استقرار حکومت آل اینجو و آل مظفر در قرن هشتم هجری، پایگاه اصلی هنر و هنرمندان شد. همچنان‌که در دوره سلطنت تیموریان (قرن نهم هجری) شاهد ظهور دو مکتب بزرگ در تاریخ نگارگری و تذهیب ایران هستیم که این دو مکتب عبارت‌اند از: مکتب شیراز و هرات که هر دو هنرمندان و آثار هنری قابل توجهی را در خود پرورش دادند.

محققان برای توضیح مکتب هنری شیراز، که در عهد حکمرانی خاندان اینجو در شیراز به وجود آمد، از عناوینی چون «سبک اینجو» یا «مکتب شیراز در عهد سلاطین اینجو» (آدامووا ۱۳۸۳: ۵۶) استفاده می‌کنند. همین‌طور استفاده از عنوان مکتب یا «سبک آل مظفر» برای تبیین ویژگیهای مکتب شیراز در عهد سلاطین آل مظفر مناسب‌تر است. به علاوه، برای دوره تیموریان نیز انتخاب عنوان «مکتب شیراز» در کنار «مکتب هرات» مورد پذیرش محققان قرار گرفته است.

۱.۱. مکتب شیراز در عهد آل اینجو (۷۲۵-۷۵۸ق)

اینجویان که از اعقاب فرمانروایان زیر دست ایلخانان بودند، پس از اتابکان، در

فارس به حکومت رسیدند و در فاصله سالهای ۷۲۵-۷۵۸ ق بر شیراز فرمانروایی کردند^۱ و نهایتاً آل مظفر آنان را کنار زدند. در این زمان شیراز از ثبات نسبی برخوردار بود و بستر مناسبی را برای رشد و توسعه فرهنگ و هنر پدید آورد و محل تجمع هنرمندان شد.

نخستین آثار موجود از این مکتب هنری آثاری است که در طول سالهای ۷۴۰ تا ۷۹۵ ق تولید می شده است. این مدت تقریباً مصادف با زمانی است که خاندان آل جلایر بر بغداد و تبریز حکومت می کردند و از این نظر، آثار مکتب جلایری دارای وجوه مشترک فراوان با مکتب شیراز و متأثر از آن است.

کارگاههای شیراز تحت حمایت امیران اینجو فعالیت گسترده‌ای را در مصورسازی متون ادبی به ویژه شاهنامه و متون مذهبی (همچون قرآن کریم و ادعیه) آغاز کردند. در این زمان تعدادی از نسخه‌های مصوری که از این کارگاهها بیرون می آمد، به کشورهای هند، ترکیه و برخی از نواحی ایران صادر می گردید. بدین طریق سبک نگارگری و تذهیب شیراز به نقاط دیگر راه یافت. به عنوان مثال، تأثیر آن را در نگارگری دربار هند شرقی می توان تشخیص داد (پاکباز ۱۳۷۹: ۶۹).

۲.۱. ویژگیهای مکتب شیراز (در دوره آل اینجو)

آثار تولید شده در شهر شیراز از اواسط قرن هفتم هجری (از زمان ایلخانیان) این موضوع را تایید می کند که هنرمندان شیراز براساس تجارب و سنتهای گذشتگان هنر نگارگری و تذهیب و رنگ آمیزی را ادامه داده اند.

ویژگیهای مکتب شیراز در دوره آل اینجو (سبک اینجو) در نسخه‌های مذهب و مصور عبارت‌اند از:

۱.۲.۱. یکی از اتفاقات بسیار مهم در عرصه هنر کتاب‌آرایی در این دوره تهیه نسخه با ابعاد (قطع) بزرگ بود. نسخه‌های مصور و مذهب این دوره قطع بزرگ دارند و تقریباً هم اندازه‌اند و با یک نوع خط نسخ یا محقق شبیه به هم بازنویسی

شده‌اند. صفحات این متون با دو خط قرمز (شنگرف) جدول‌کشی شده است. تنظیم و تزئین حاشیه صفحات یکسان است و اسامی فصول (عمدتاً) به خط ثلث نوشته است (آداموا ۱۳۸۳: ۵۶-۵۷). چندین نمونه قرآن بسیار نفیس دیوانی تولید شده در دربار ایلخانان، همچنین قرآن کتابت شده به دستور ابواسحاق اینجو، از جمله زیباترین نسخه‌های مذهب ایرانی تولید شده در این دوره است.

۱.۲.۱. ترکیب رنگ همواره از مهم‌ترین بخشهای هنر تذهیب است. به همین جهت هنر تذهیب مکتب شیراز سده هشتم هجری در آغاز با وجود سادگی از شکوه و منزلت ویژه‌ای برخوردار بوده است. رنگ طلایی همچون گذشته، مهم‌ترین رنگ در تذهیب این دوره بود، هرچند از رنگ آبی لاجوردی نیز به دفعات استفاده شده است تا مذهبیان بتوانند در تلفیق موزون و با استفاده از تضاد بین دو رنگ طلا و لاجورد و با استفاده از رنگهای سفید، قرمز عقیقی، سبز زنگاری و مشکی ترکیبی ماندگار و با وقار در عرصه هنر تذهیب دست یازند (معتدی ۱۳۸۷: ۱۱۹). در اوایل قرن هشتم در نگاره‌ها و نقاشیها هم تنوع رنگ بسیار کم و درخشندگی رنگها بسیار پایین است. بیشتر صفحه را رنگ سبز و آکر و نارنجی تشکیل می‌دهد و رنگ قرمز به صورت محدود استفاده می‌شود (مرید حیدری ۱۳۸۱: ۲۴۵).

۳.۲.۱. استفاده از دو عنصر نقوش گیاهی و هندسی در زمینه تذهیب نسخه‌های این دوره باعث گردید تا تحولی شگرف در هنر کتاب‌آرایی ایران به منصف ظهور برسد و مکتب شیراز شیوه نوری را در ترکیب‌بندیها (به ضمیمه خصوصیات رنگ‌پردازی آنها) به وجود آورد تا الگوی مناسب برای سده‌های آینده باشد (معتدی ۱۳۸۷: ۱۱۹). استفاده از جداول ظریف در کنار حاشیه‌های نسبتاً پرکار در حواشی، قاب‌بندیها و همچنین بهره‌گیری از چرخشهای قرینه و معکوس اسلیمی، شرفه، سایه‌زنی و قلم‌گیریهای ظریف، همگی باعث شد تا طراحی تذهیب در این دوره را (صرف‌نظر از رنگ‌آمیزی آن) در نقطه شکوفایی و پویایی قرار دهد.

نسخه مصور شاهنامه با کتابت ۷۳۳ق که دومین نسخه از کهن‌ترین نسخه‌های خطی و مصور شاهنامه به شمار می‌آید (مقدم اشرقی ۱۳۶۷: ۲۸) و اکنون در کتابخانه دولتی سن پترزبورگ نگهداری می‌شود، از نسخه‌های مصور زیبای مکتب شیراز در دوره آل اینجو است.

۳.۱. نمونه‌هایی از نسخه‌های مذهب و مصور این دوره

نمونه‌هایی از زیباترین نسخه‌های مذهب و مصور مکتب شیراز در دوره آل اینجو، یک قرآن مذهب و نسخه‌ای از جوامع‌الحکایات به شرح زیرند:

۱.۳.۱. قرآن مذهب

قرآن تاشی خاتون از قرآنهاي قطع بزرگ نیمه اول سده هشتم هجری است که به لحاظ خوشنویسی، تذهیب و تجلید قابل تأمل است. این قرآن به سفارش ابواسحاق اینجو برای مادرش تاشی خاتون فراهم شده و تاریخ و امضای خوشنویس و مذهب را دارد. این قرآن سی جزء را یحیی بن نصیر جمالی صوفی در فاصله سالهای ۷۴۵-۷۴۶ق به خط محقق و ریحان در هر صفحه پنج سطر طلائیس کتابت کرده است و تذهیب‌کار آن حمزه بن محمد علوی است (خلیلی ۱۳۸۱: ۱۲۲). بخش زیادی از اجزای سی قسمتی این قرآن در ایران موجود است که از میان آنها چهار جزء (اجزاء دوم، سوم، یازدهم، و سی‌ام) از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند و این به سبب وجود متن وقف‌نامه و امضا و تاریخ در صفحه پایانی این جزءهاست. از انجامه جزء سوم این قرآن معلوم می‌شود که این مصحف به دستور مستقیم سلطان تهیه شده و سپس از سوی مادر وی، یعنی تاشی خاتون، به آستان مقدس شاهچراغ هدیه گردیده و به همین علت این قرآن به نام تاشی خاتون معروف شده است (جیمز ۱۹۸۸: ۱۶۲-۱۶۶).

اگر چه تذهیب این مصحف بسیار معمولی است، لکن در نگاهی کلی دارای هماهنگی است (معتدی ۱۳۸۷: ۱۲۰-۱۲۵). کتیبه‌های بالا و پایین صفحات شامل سه بخش‌اند که در وسط کتیبه مستطیلی نام سوره و عدد جزء بر زمینه‌ای از

طرحهای اسلیمی نگاشته شده و در طرفین دو مربع با نقوش در هم تنیده هندسی وجود دارد که عیناً در بالا و پایین تکرار شده است (تصویر ۱). حاشیه کتیبه‌ها و خط با گره‌سازی پهن محصور شده و حاشیه بیرونی شامل نقوش در هم تنیده اسلیمی است (تصویر ۲).

۲.۳.۱. جوامع الحکایات و لوامع الروایات

مجموعه‌ای است از حکایات تاریخی به نثر فارسی شیوا که در حدود سال ۶۲۵ق در هند به نظام‌الملک جوینی اهدا شده است. مؤلف آن سدیدالدین محمد بن محمد عوفی است که در بخارا به دنیا آمده و در زمان حمله مغولها و سقوط خوارزمشاهیان به هند پناه برده است. این نسخه از *جوامع الحکایات* در سال ۷۱۷ق کتابت شده و کاتب آن نامشخص است. عناوین با مرکب سرخ، سیاه و سبز نوشته شده است. صفحه افتتاح با شمس و دو کتیبه در بالا و پایین با درج نام کتاب و مؤلف در آن (تصویر ۳) و صفحه آغازین دارای سرلوح با بسمله در درون آن است. به احتمال بسیار این نسخه در کتابخانه خاندان اینجو در شیراز تهیه شده و امروزه در کتابخانه ملی فرانسه (با شماره ۹۵) نگهداری می‌شود (ریشار ۱۳۸۳: ۱۴۹).

۴.۱. مکتب شیراز در دوره آل مظفر (۷۵۶-۷۹۵ق)

با روی کار آمدن مبارزالدین محمد به سال ۷۵۶ق (و پیروزی نهایی او بر آل اینجو در فارس و اصفهان) و تشکیل حکومت مظفریان در مناطق فارس و اصفهان، کرمان و یزد و سواحل خلیج فارس و هرمز و سپس تبریز، نوعی سیاست مذهبی اسلامی- ایرانی جایگزین سیاست ایرانگرایی اینجویان شد. پس از او با فرارسیدن دوره سلطنت شاه شجاع (۷۶۰ق) و پایتخت شدن شیراز دوره آزادی سخن و شادباشی اهل نظر فرا رسید. جانشینان شاه شجاع تا سال ۷۹۵ق حکومت کردند. پس از قتل شاه منصور و دستگیری تمامی اعضای خانواده مظفری و قتل عام آنان به دستور تیمور، دوره مظفریان در شیراز و پیرامون آن به پایان رسید و دوره حکومت تیموریان آغاز شد (آژند ۱۳۸۷: ۱۱۴ و ۱۱۹).

دوره آل مظفر روی هم رفته دوره اعتلای شعر و ادب فارسی است و شاعرانی همچون خواجه حافظ، عبید زاکانی، خواجه کرمانی، عماد فقیه و حتی سلمان ساوجی در کنف حمایت سلاطین این سلسله، به خصوص شاه شجاع، بودند. بیشتر افراد خاندان مظفری به هنرپروری و ادب‌دوستی شهرت داشتند.

۵.۱. ویژگیهای مکتب شیراز (در دوره آل مظفر)

نسخه‌های بر جای مانده از کتاب‌آرایی دوره آل مظفر نشان‌دهنده تحول بنیادی در کتاب‌آرایی این دوره است. تصویرگری و تذهیب نسخه‌ها در این دوره تا حدود زیادی به کتاب‌آرایی دوره جلایریان در تبریز نزدیک شده است. بخش مهمی از این تحولات را در کیفیت خطاطی و کتابت و سبک خوشنویسی، خصوصیات تذهیب و نوع و کیفیت کاغذ و نیز رنگ‌مایه باید جستجو کرد.

۱.۵.۱. از ویژگیهای چشمگیر مکتب شیراز در دوره آل مظفر تحول در صفحه‌آرایی است که از شاخصه‌های مهم کتاب‌آرایی این دوره محسوب می‌شود. کاتبان کارگاههای هنری آل مظفر دست به تجارب جدید صفحه‌آرایی با ترکیب‌بندیهای زیبا در نسخه‌ها زده‌اند. با ایجاد تغییرات در سبک تذهیب در فاصله سالهای ۷۵۰-۸۰۰ ق به لحاظ توجه هنرمندان به کتابهای قطع کوچک، ترکیب تازه‌ای میان دو سبک قدیم و جدید پدیدار گشت. این مهم‌ترین اتفاق در عرصه تذهیب و تزئین نسخه بود (ریشار ۱۳۸۵: ۱۲۳).

۲.۵.۱. از خصوصیات تذهیب نسخه‌ها در دوره آل مظفر در آمیختگی اسلیمیهای هندسی با گیاهی در یک زمینه لاجوردی است و در برخی از نسخه‌ها رنگهای قرمز، سبز و نارنجی، فیروزه‌ای و قهوه‌ای کم رنگ به کار رفته است (معتقدی ۱۳۸۷: ۱۱۹؛ آژند ۱۳۸۷: ۱۳۲). (نک: تصویر ۱۲).

۳.۵.۱. مذهبان این دوره قطعاتی از تذهیب — در متون دیگر به غیر از متون قرآنی — را با نقوش هندسی و گیاهی در بعضی از نسخه‌ها به کار بستند؛ در حالی که پیش از آن، نقوش و تذهیب خاص قرآنی بود که با طلا و لاجورد در نسخه‌ها اجرا می‌شد

(معتقدی ۱۳۸۷: ۱۱۹). این نوع تذهیب در سرلوحها و زیرمجموعه‌ها و عناوین و در میانه صفحه صورت می‌گرفت و در ماهیت اریب‌وار (حمایلی) متن در حاشیه صفحه ریشه داشت (آژند ۱۳۸۷: ۱۳۲).

۴.۵.۱. هنرمندان این دوره سرلوحه‌های بسیار ظریف می‌ساختند که در آنها نقوش گل و گیاه با نقوش اسلیمی درهم تنیده می‌شد و ترکیبات رنگی متنوعی در داخل تقسیمات هندسی آن به کار می‌رفت. از طرفی صحافی کتابها با آرایه‌های مذهب هماهنگ شد. به این ترتیب ظرافتهای آرایه‌های مشبک پشت جلدها با ظرافت آرایه‌های مذهب شمسه‌ها، سرلوحها و مدالهای حاشیه نسخه‌ها هماهنگی بیشتری یافت (معتقدی ۱۳۸۷: ۱۱۹).

۵.۵.۱. در این دوره، نسبت به دوره آل اینجو، تنوع رنگ و درخشندگی آنها بیشتر می‌شود و در اصل صفحه رنگی‌تر می‌شود و رنگ اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. در نسخه دیوان خواجه کرمانی کتابت ۷۹۹ق (تصویر ۶) تنوع رنگ مشهود به خوبی است و هر کدام از رنگها در صفحه پراکنده شده‌اند و درخشندگی خاص خود را دارند. رنگهای گرم و رنگهای سرد همراه با رنگهای گرم سبز و قرمز صفحه‌های هماهنگ و فضاها بسیار زیبا و پرحرکت را به وجود آورده است و تعادل صفحه از طریق رنگ به خوبی به وجود آمده است (مرید حیدری ۱۳۸۱: ۲۵۰-۲۵۱).

۶.۵.۱. سبک خطاطی ویژه‌ای در این دوره در شیراز رواج یافت که در بیشتر کتابتهای این دوره به کار رفته است. این خط، خطی است منشعب از خط نسخ که باریک و اندکی خمیده و فاقد نوک و انحناى ظریف حروف است، ولی روی هم رفته ظاهری متناسب دارد. این خط بعدها با رواج نستعلیق در کتابت از بین رفت (آژند ۱۳۸۷: ۱۲۷). خطوط محقق و ریحان به عنوان دو نمونه از زیباترین و دشوارترین خطوط، دستمایه اصلی کار خوشنویسان این دوره قرار گرفت؛ اگر چه خط نسخ نیز همچنان مورد استفاده کاتبان بود. در همین روزگار بود که اولین حرکتها برای ابداع خطی جدید که با نگارش زبان فارسی سازگارتر باشد، از سوی

خوشنویسان در طول این سده شکل گرفت که ماحصل آن ابداع خط نستعلیق بود که خطی کمال یافته و برخوردار از همه ویژگیهای لازم برای نگارشهای متنهای فارسی بود (ریشار ۱۳۸۳: ۶۱).

۶.۱. نمونه‌هایی از نسخه‌های مذهب و مصور این دوره

هنر دربارهای ایران قدیمی‌ترین نسخه‌های برجای مانده از دوره مظفریان متعلق به سالهای ۷۷۱ق است و به‌سختی می‌توان نسخه‌هایی مربوط به دهه ۷۵۰ق را یافت (کهن بای ۱۳۷۸: ۴۱). از نسخه‌های شاهنامه متعلق به این دوره، شاهنامه کتابت ۷۷۱ق (نگهداری شده در کتابخانه توقایی سرا) و شاهنامه کتابت ۷۹۶ق (نگهداری شده در دارالکتب مصر) است (رابینسن ۱۳۷۶: ۱۱).

از میان نسخه‌های مذهب این دوره نسخه‌های زیر معرفی می‌شوند:

۱.۶.۱. صحیح بخاری

این نسخه توسط صاین ماشاده اصفهانی در تاریخ ۷۵۷ق در شیراز برای وزیر اعظم قطب‌الدین سلیمان شاه (وزیر شاه شجاع) در چهار مجلد استنساخ شده است. به‌جز مجلد اول، در مجلدات دیگر، صفحات آغازین با شمس مذهب شروع شده که اندرون شمسها عنوان کتاب با شماره جلد و با یادداشت اهدا به وزیر نگاشته شده است (تصاویر ۴ و ۵). این کتاب را مصطفی پاشا العتیق در سال ۱۰۲۱ق به مدرسه خود اهدا کرده است.

۲.۶.۱. تاریخ جهانگشای جوینی

این کتاب برای کتابخانه یا خزانه‌الکتب وزیر به نام کمال‌الدین جمال‌الاسلام کتابت شده است. به نظر می‌رسد وی همان امیر کمال‌الدین حسین رشیدی باشد که به سال ۷۶۴ق به فرمان شاه شجاع به وزارت رسید (کتبی ۱۳۶۴: ۸۶). چنین می‌نماید که این وزیر برای خود کتابخانه و کارگاه هنری ویژه‌ای داشته و هنرمندانی را به خدمت گرفته است تا برخی از نسخه‌ها را برای وی کتابت کنند. از جمله این نسخه‌ها همین کتاب تاریخ جهانگشای جوینی است که در زمان

وزارت او (حوالی سالهای ۷۶۴ تا ۷۸۶ق) کتاب آرایبی شده است. سبک تذهیب این نسخه شباهت زیادی به تذهیبهای سده هشتم هجری شیراز دارد. در داخل این تذهیب ابتدا بسمله و سپس عنوان کتاب، و در درون یک دایره طلایی نام حامی آن آمده که کتاب به او اهدا شده است (تصویر ۶). این نسخه در تملک کتابخانه ملی پاریس است (ریشار ۱۳۸۳: ۶۵).

۳.۶.۱. خمسه نظامی

این نسخه به سال ۷۶۷ق توسط محمد عبداللطیف بن محمد عقاقیری شیرازی در شیراز کتابت شده است. نسخه در بردارنده پنج سرلوح مذهب به سبک شیراز است و آن را از نخستین نسخه‌های خمسه نظامی باید دانست که کتاب آرایبی شده است. کتابت آن بسیار شبیه به کتابت شاهنامه ۷۷۱ق (نگهداری شده در موزه تویقایی سرای استانبول) است و بعید نیست که کاتب واحدی هر دو نسخه را کتابت کرده باشد. این نسخه در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود (همان: ۶۶).

شمسه آغازین این نسخه با تذهیب سبک شیراز کار شده و تذهیبهای دیگر از ظرافت زیادی برخوردار است (تصویر ۷). این نسخه در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود (همان: ۶۵).

۲. مکتب شیراز در دوره تیموری

دومین دوره فعالیت شیراز مربوط به عصر تیموری است که آثار این دوره تحت نام مکتب شیراز عصر تیموری شناخته می‌شود. با ظهور سلسله تیموری، شهر شیراز تبدیل به مرکز و مهد مکتب نگارگری تیموری گردید و نوآوریهای نقاشی و تذهیب دوره تیموری منشأ در نگارگری و تذهیب مکتب شیراز، تبریز و بغداد در اواخر سده هشتم دارد. در دوره تیموری یکی از ادوار مهم تاریخ نگارگری و تذهیب در ایران شکل می‌گیرد و ذوق و هنر ایرانی با خالص‌ترین شکل خود به کمال و تعالی می‌رسد.

بسیاری بر این عقیده‌اند که عالی‌ترین دستاورد هنرمندان عصر تیموری، هنر

نقاشی و کتابسازی و کتاب‌آرایی و جلدسازی است و در این دوره این هنر از وحدت و منطق یگانه برخوردار می‌شود. دقت بی‌نظیر در نمایش جزئیات، انسجام، تقارن عناصر، تقسیم متناسب سطوح، تنظیم هندسی نقوش، تلفیق موزون با خط و عناصر نقش، ترکیب متعادل رنگ به عالی‌ترین شکل خود از نظر مضمون و ظاهر دست می‌یابد و پیوندی لطیف بین کلیه اجزای کتاب حاصل می‌گردد؛ این مهم بیشتر توسط هنرمندان دو شهر شیراز و هرات امکانپذیر می‌شود و از این نظر، همگان آثار عصر تیموری را با نامهای شیراز و هرات می‌شناسند (ریاضی ۱۳۷۵: ۲۲۵).

۱.۲. کتاب‌آرایی مکتب شیراز در دوره حاکمان تیموری

با شروع حکومت تیموریان در فارس و اصفهان، حضور عنصر ترک-مغول در این سرزمین عملاً تحقق پیدا کرد. پس از مرگ تیمور در سال ۸۰۷ق و بر سر کار آمدن فرزندش شاهرخ، با گرایشهای اسلامی و با کمک عناصر ایرانی مسلمان و انتقال پایتخت از سمرقند به هرات، به تدریج اصول و نهادهای اسلامی جای آرمانهای قبیله‌ای تیموریان را گرفت. ترکیب سبکهای مختلف هنرمندان در نواحی پراکنده ایران با گرایشهای فرهنگی تیموریان، محیط خلاق از هنرها را پدید آورد و شیراز یکی از این محیطهای خلاق و نوآور بود. حضور شاهزادگان با فرهنگ و هنرمندی چون اسکندر سلطان در شیراز، صحنه را برای شکوفایی و تمرکز فرهنگی و هنری فراهم نمود تا آنجا که این شاهزادگان در زمینه‌های ادب و هنر به رقابت با یکدیگر پرداختند و در بسط و توسعه هنری کتاب‌آرایی و ایجاد کارگاههای هنری در کتابخانه‌هایشان تلاش می‌نمودند (آژند ۱۳۸۷: ۱۶۳-۱۶۴).

به نظر می‌رسد که رئیس کتابخانه سلطنتی شیراز در زمان ابراهیم سلطان، نصیرالدین مذهب یا نصرالسلطانی بوده است و فرمان کلاتتری کتابخانه او که از طرف ابراهیم سلطان به سال ۸۳۵ق صادر شده، امروزه در دست است (رعناحسینی

۱۳۶۳: ۶۹-۷۲). علاوه بر اینها، شماری از مذهببان و خطاطان و نقاشان در کارگاه هنری کتابخانه کار می‌کردند. نام بعضی از کاتبان در انجامه نسخه‌ها ثبت شده است. پس از مرگ ابراهیم سلطان در سال ۸۳۸ق، در نسخه‌های شیراز آرایه‌های پرمایه و غنی مذهب دیده نشد و نسخه‌های هنری مکتب شیراز به صورت صادراتی و تجاری در آمد (آژند ۱۳۸۷: ۱۹۲).

۲.۲. ویژگیهای مکتب شیراز (دوره تیموری)

نسخه‌های کتاب‌آرایی شده در دوره تیموری از نظر سبک‌شناسی در حقیقت آمیزه‌ای از خصوصیات اساسی نگارگری آل مظفر و آل جلایر و ارائه ترکیبی دلنشین از این خصوصیات است. مهم‌ترین ویژگی نسخه‌پردازی زمان اسکندر سلطان (حک: ۸۱۳-۸۱۷ق) در حمایت از تولید گلچین متون ادبی و علمی متمرکز شده بود. در گلچین حماسه‌ها سبک جدید مکتب شیراز در دوره اسکندر سلطان بهتر و روشن‌تر نمایان شده است. ابراهیم سلطان که پس از اسکندر سلطان (حک: ۸۱۷ تا ۸۳۷ق) در شیراز به تخت نشست، از هنرمندان شیراز برای کتاب‌آرایی نسخه‌های حماسی و تاریخی همچون شاهنامه بهره جست. ویژگی دیگر مکتب شیراز در دوره ابراهیم سلطان، کتاب‌آرایی نسخه‌های تاریخی همچون *ظفرنامه* شرف‌الدین علی یزدی و تذهیب زیبا و کتابت دلنشین قرآنهایی است که به دست خود وی انجام گرفته است (همان: ۱۸۹-۱۹۱).

برخی از ویژگیهای نسخه‌های مذهب و مصور مکتب شیراز در این دوره عبارت‌اند از:

۱.۲.۲. مجموعه رنگهای مکتب شیراز غنی است اما همیشه موزون و هماهنگ نیست و در پی تحصیل نموده‌های حساس است. تدارک رنگها و شیوه نقاشی آن با شیوه نقاشی و تهیه رنگهای مکتب هرات کاملاً متفاوت و مغایر است چون رنگ‌مایه‌های نرمتر و عمیق‌تر در اینجا مد نظر بوده است (پوپ ۱۳۷۸: ۶۷). در نگاره‌ها و تذهیب این دوره پراکندگی رنگها بسیار خوب است و در یک جا

جمع نشده‌اند و رنگهای سرد و گرم در کنار یکدیگر به زیبایی و دقت فراوان ترسیم شده‌اند. رنگهای همانند کرم اُکر، سبز تیره، قرمز، آبی فیروزه‌ای، صفحات کاملاً اصیل ایرانی را به وجود می‌آوردند. در قرن نهم هجری درخشندگی و تنوع رنگها نسبت به قرن هشتم بسیار بیشتر شده است (مریدحیدری ۱۳۸۱: ۲۸۱-۲۸۵). در این زمان رنگها متنوع‌تر و پخته‌تر و لطیف‌تر شده و انواع رنگهای ارغوانی، صورتی، قرمز و سبزه‌های بسیار زنده، زرد و زرنیخی به سایر رنگها افزوده شد.

۲.۲.۲. در آرایه‌ها و نگاره‌های این دوره عناصر نوشتاری در کل ترکیب‌بندی اهمیت خاصی یافته‌اند و قاعده کلی بر این بوده که با جای دادن دو یا چهار کتیبه در بالا و پایین نگاره‌ها، ساختاری متقارن و هندسی در فضای تصویری بوجود آید. اگر محورهای عمودی میان کتیبه‌های بالایی و پایینی را ترسیم کنیم، فضا به چند بخش متناسب تقسیم می‌شود و غالباً اشخاص و وقایع اصلی در بخش میانی و در زیر خط افق تمرکز می‌یابند (کن‌بای ۱۳۷۸: ۵۶؛ پاکباز ۱۳۷۹: ۷۳).

۳.۲.۲. در بسیاری از جُنگهای ادبی و دیوانها — که از نظر اندازه نیز کوچک‌اند — کاتب بخشی از متن را در کانون و بخش دیگری را در حاشیه صفحه کتابت کرده است. برخی از صفحات دارای تذهیب لچکی و برخی دیگر دارای تشعیر است. نگاره‌های موجود در صفحات مصور آنها از نظر ترکیب‌بندی دارای اصالت و از نظر رنگ آمیزی دارای دقت و هماهنگی بسیارند (کن‌بای ۱۳۷۸: ۵۵).

۴.۲.۲. قطع بزرگ نگاره‌های روزگار آل مظفر جای خود را به نگاره‌های کوچک و پویا در متون ادبی و علمی داد.

۳.۲. نمونه‌هایی از نسخه‌های مذهب و مصور این دوره

نسخه‌های خطی متعدد آرایه‌دار و نگاره‌دار کار خوشنویسان، مذهب‌بان و نگارگران زبردست شیرازی در دوره تیموری، در موزه‌ها و کتابخانه‌های معروف جهان موجود است و همه آنها معرف پیشرفت و ترقی هنر کتاب‌آرایی مکتب

شیراز در این دوران است. نمونه‌هایی از آثار هنری تولید شده در شیراز در دوره حکومت اسکندر سلطان و ابراهیم سلطان عبارت‌اند از (آژند ۱۳۸۷: ۱۹۳-۲۱۱؛ مریدحیدری ۱۳۸۱: ۱۲۵ و ۱۳۸؛ سامی ۱۳۵۴: ۵):

۱.۳.۲. اغراض الطیبه و مباحث العلائیه

خلاصه‌ای است از ذخیره خوارزمشاهی جرجانی. در برگ سوم نسخه، شمسۀ اهداییه وجود دارد که اندرون آن نام «امیرزاده جلال‌الدین اسکندر شاه خلدالله...» قید شده است. این نسخه حوالی سالهای ۸۱۳ تا ۸۱۷ق — که اسکندر سلطان در شیراز و اصفهان حکومت داشت — کتابت و تذهیب شده است (ریشار ۱۳۸۳: ۷۴). این نسخه در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود (تصویر ۸).

۲.۳.۲. زیج نامه

این نسخه مشتمل بر چندین رساله در باره هیئت و نجوم و طالع‌بینی است از جمله زیج/شرفی تألیف سیف‌الدین محمد کمالی معروف به سیف منجم، زیج رکن‌الدین، طالع‌بینی از محمد بکران، رساله در سعد و نحس ستارگان و رساله در هلال‌جات. انجامه نسخه افتاده است و به همین جهت کاتب آن مشخص نیست اما از نظر خطاطی و قطع کتاب، به نسخه کتاب ولادت اسکندر سلطان (کتابت شده در شیراز) و نسخه ستاره‌شناسی او موجود در کتابخانه دانشگاه استانبول، شباهت بسیار دارد. از این نظر می‌توان آن را به کارگاه هنری کتابخانه اسکندر سلطان در شیراز یا اصفهان نسبت داد (همانجا؛ تصویر ۹). این نسخه در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود.

۳. مکتب شیراز در دوره صفوی

صفویان از سال ۹۰۷ق حکومت خود را در ایران شروع کردند و تا ۱۱۳۵ق آن را ادامه دادند. طی حکومت خاندان صفویه نقاشان و هنرمندان ایرانی آثار ارزشمندی از هنر نقاشی و تذهیب را به صورت صفحات مصور، کتابهای خطی،

تابلوها و قطعات نقاشی به وجود آوردند. هنر نقاشی، طراحی و تذهیب زیر نظر موشکافانه بهزاد، آقامیرک، سلطان محمد و رضا عباسی در رنگ، زیبایی و توازن به کمال مطلوبی رسید. بهزاد در ۹۱۶ق از هرات به تبریز انتقال یافت و در آن شهر مکتب نقاشی دوران صفویه را شکوفا کرد.

در نیمه اول قرن دهم هجری که هنر و به ویژه نقاشی ایرانی تحت حمایت شاه طهماسب به بالاترین درجه خود رسید، شیراز همچنان مرکز کتاب‌آرایی کتاب بود و هنرمندان این مکتب خلاق و مستقل، آشکارا به سبک خودشان کار می‌کردند. سبکی که بیشتر ویژگی خود را از مختصات هنری دوره تیموریان و مکتب دیگری به نام هرات گرفته و متأثر از آنها بود (شایسته‌فر ۱۳۸۷: ۲۰۲). در پایان سده دهم هجری تولید کتابهای نفیس هنری دچار افت شدید شد. با این همه، هنرمندان در زمان شاه عباس کتب مصوری پدید آوردند که از حیث اهمیت مذهبی قابل توجه‌اند.

فعالیت گسترده کارگاههای هنری شیراز در فاصله سالهای ۹۵۲ تا ۱۰۳۰ق از چند جهت قابل توجه است. از یک طرف فراوانی نسخ خطی مذهب شیرازی سبب می‌شود که برای شناخت مکتب شیراز در نیمه دوم سده دهم هجری با مشکل چندانی روبه‌رو نشویم. از طرف دیگر نسخه‌های آرایه‌دار با نوعی جامعیت در نقشها و رنگها مشخص می‌شوند. در نسخه‌های مصور، تصویر بسیار غنی و پر نقش و رنگ است. حتی از نظر کثرت شمار آثار تهیه شده، تولید کتاب در این دوره قابل توجه است. شیراز تا سده سیزدهم هجری دارای کتابخانه‌های پرباری بود که در آنها متون بسیاری رونویسی می‌شدند. کاتبان، خوشنویسان، صحافان، مذهبیان، کاغذسازان، نقاشان، دانش‌ظریف خود را به یکدیگر انتقال می‌دادند. به نوشته قاضی احمد، خوشنویسان شیراز چندان مشهور بودند که خوشنویسان دیگر نقاط «تنها ریزه‌خوار خوان آنها» (ریشار ۱۳۸۳: ۱۸۹-۱۹۰) به شمار می‌آمدند.

۱.۳. ویژگیهای مکتب شیراز در دوره صفوی

مکتب شیراز تنها در عصر تیمور و نوادگان او خوش ندرخشید، بلکه تجلیات و اثرات خلاقیت هنری هنرمندان این مکتب در ادوار هنری بعد، همچون دوره صفویه، رهنمون ذوق هنری هنرمندان با ذوق شیرازی گردید و بسا آثار ارزشمند در زمینه نگاره، تذهیب و نقش گل و مرغ به وجود آمد که دستمایه‌هایش از مکتب شیراز بود. برخی از ویژگیهایی که در آثار هنری این دوره وجود دارد، عبارت‌اند از:

۱.۱.۳. در این دوره سبک سرفصل‌نگاری دوره تیموری ادامه یافت و در درون ترنجه‌ها و یا در بالا همراه با نواری از اسلیمی قرار گرفت. قرآنها را غالباً طوری کتابت می‌کردند که خطوط بالا، وسط و پایین نسبت به خطوط دیگر درشت‌تر بوده و بعضی اوقات هم آنها را با رنگهای مختلف، مثلاً طلایی و در تقابل با آبی، می‌نوشتند. کتابهای قرنهای دهم و یازدهم در بسیاری از موارد با یک سلسله صفحات مزین به ستاره، شمس، ترنج و آویز و بیشتر به رنگهای آبی و زر آغاز می‌شدند (تیتلی ۱۳۶۲: ۲۰).

۲.۱.۳. در این دوره نقوش هندسی از سرلوحها رخت بر بست و اسلیمها با برگهای ریز پیچیده در خطوطی ظریف و جذاب همراه با شاخ و برگ حکایت از پختگی هنری داشت. نسخه‌های هنری این دوره معمولاً با یک رشته از صفحات تزئین یافته آغاز می‌شود. در ابتدا عموماً یک شمس با طرح ستاره است و یا در دو صفحه مقابل هم، دو شمس با طرح ستاره نقش خورده است. در درون این شمس نام پادشاهی که این نسخه برای او تحریر شده یا عنوان کتاب یا فهرست مطالب درج شده است (لینگز ۱۳۷۷: ۲ / تصویر ۲۶۰؛ بلوشه ۱۹۲۹: تصویر ۱۸۱). حواشی عموماً با اسلیمی پر می‌شد. در بین خطوط شرفه‌ای آبی حاشیه‌ای، طرحهای گیاهی و قندیل ابری و اسلیمی و یا ترنج افزوده شده است (موریتس ۱۹۰۶: تصویر ۹۲؛ لینگز ۱۳۷۷: ۲ / تصویر ۲۴۸).

۳.۱.۳. از ویژگیهای شاخص این دوره تیره شدن ته‌رنگ آبی و افزایش چشمگیر کاربرد اقسام رنگ سرخ و سایر رنگها با جلوه‌ای پرشکوه و در عین حال تا

حدودی سرزنده و بانشاط است (همان: ۲ / تصویر ۲۵۷). در این دوره رنگهای آمیخته ترجیح داده می‌شد، همانند آبی روشن، سبز روشن، گل‌سرخ، ارغوانی، قهوه‌ای متمایل به زرد (پوپ ۱۳۷۸: ۲۷۸). در اوایل قرن دهم هجری تنوع رنگ بسیار زیاد است و رنگهای سرد و گرم در کنار یکدیگر در کل تصویر پراکنده‌اند و از نظر رنگ، صفحه‌ای متعادل را می‌بینیم. در حدود اواسط سده دهم هجری رنگها و طرحها ظریف‌تر و درخشان‌تر شدند تا به آثاری که در کتابخانه‌های سلطنتی پایتخت (اصفهان) نگاشته می‌شدند، شباهت پیدا کنند (ریشار ۱۳۸۳: ۴؛ پوپ ۱۳۷۸: ۲۷۸). اما هر چه به اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم نزدیک‌تر می‌شویم، تنوع رنگ نیز کمتر می‌شود و از چند رنگ محدود استفاده شده و درخشندگی رنگها کمتر شده است (مریدحیدری ۱۳۸۱: ۳۰۸ و ۳۱۱).

۲.۳. نمونه‌هایی از آثار مکتب شیراز در دوره صفوی

بدایع قزوینی در کتاب *جوهر الاخبار* (۹۸۴ق) چگونگی فعالیت صنعتگران هنر کتاب شیراز در نیمه دوم سده دهم هجری را چنین شرح می‌دهد:

در شیراز، کاتبان خط نستعلیق بسیار هستند و همه آنها کار یکدیگر را رونویسی می‌کنند. زنان شیراز به خوشنویسی می‌پردازند. من شیراز را دیده‌ام و به جرأت اطمینان می‌دهم که در هر خانه این شهر، زن خانه کاتب، مرد مصور و نقاش، دختر مذهب و پسر مجلد و صحاف است. به این ترتیب، یک نسخه ممکن است تنها به دست یک خانواده تهیه شود. اگر کسی هزار جلد کتاب مذهب بخواهد، می‌تواند در مدت یک سال در شیراز صاحب آنها بشود.

صرف نظر از اغراق آمیز بودن این گفتار، فراوانی شمار نسخه‌های مکتب شیراز نشانه‌ای به صحت این ادعاست. بسیاری از نسخه‌هایی که برای ورود به کتابخانه‌های سلطنتی همچون کتابخانه سلاطین دکن در گُلکنده و مجموعه‌داران عثمانی اختصاص می‌یافتند، به کارگاههای شیراز سفارش داده می‌شدند (ریشار ۱۳۸۵: ۱۹۰). در این کارگاهها همچنین نسخه‌های بی‌شماری از قرآن مجید با

آرایه‌های بسیار ظریف تهیه می‌شدند.

نمونه‌هایی از نسخه‌های آرایه‌دار مکتب شیراز در این دوره عبارت‌اند از:

۱.۲.۳. گلستان سعدی

این نسخه تاریخ نگارش ندارد؛ اما کاتب آن محمد قوام شیرازی ملقب به حمای است که در فاصله ۹۴۷ تا ۹۸۱ق این نسخه را کتابت کرده است. نسخه تنها یک آرایه مذهب دارد. صفحه افتتاح دارای سرلوح و کتیبه‌ای است که عنوان کتاب اندرون آن نگاشته شده و دو صفحه افتتاح دارای پلاناندازی بین سطور با نقوش گل و بوته در میانه آنها و جداول دور سطور است (تصویر ۱۰). این نسخه با شماره ۱۳۸۲ در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود.

۲.۲.۳. خمسه نظامی

نسخه‌ای از خمسه نظامی است که حاجی جمال شیرازی از ۱۰۴۷ تا ۱۰۵۰ق آن را کتابت کرده است. این نسخه دارای دو سرلوح و کتیبه مذهب و مرصع (تصویر ۱۱) و چهار سرلوح ساده و کتیبه‌های مذهب است. این نسخه به شماره ۱۵۳۷۹ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود.

۳.۲.۳. کشکول

نسخه‌ای از کشکول شیخ بهایی است که به سال ۱۰۴۹ق در مدرسه آصفیه شیراز به کتابت رسیده است. سه جلد نخست این مجموعه پنج‌جلدی دارای سرلوح و کتیبه مذهب و مرصع همراه با پلاناندازی بین سطور است (تصویر ۱۲). این نسخه به شماره ۴۹۳۶ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود.

۴.۲.۳. قرآن مترجم

این قرآن با ترجمه و کتابت علی‌رضابن کمال‌الدین اردکانی شیرازی است که به سال ۱۰۸۴ق برای شاه سلیمان صفوی ترجمه و کتابت شده است. دو صفحه افتتاح تماماً مذهب و مرصع بسیار نفیس و پرکار با کتیبه‌های مزدوج در بالا و پایین و حواشی مذهب و مرصع است (تصویر ۱۳) این نسخه با شماره ۶۰۲۶ع در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود.

۴. تذهیب و نگارگری در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجار

تصویرنگاری و تذهیب در نسخ خطی که تا سده دهم هجری در ایران به عظمت و شوکت رسیده بود، از سده یازدهم هجری به افول گرایید. رنگهای رقیق‌تر جای رنگهای جسمی و غنی قرون پیش را گرفتند. رنگ طلایی، کمتر به کار می‌رفت و آثار به مراتب کم‌دقت‌تر و کم‌کارتر ساخته شدند. هر چه سطح هنرهای کتابسازی رو به زوال می‌رفت، تهیه تصاویر مستقل معمول‌تر شد (خان‌سالار ۱۳۸۴: ۱۸۰). در این سده به دلیل برخورد ایران با فرهنگ و تمدن غرب، به کارگیری رنگ و روغن روی بوم در بین هنرمندان ایرانی مرسوم شد و در زمان زندیه و قاجاریه نقاشی رنگ و روغن بیش از دیگر سبکهای نقاشی از شهرت و محبوبیت برخوردار بود (سودآور ۱۳۸۰: ۳۸۸). در سده یازدهم هجری در کتابسازی رفته‌رفته همکاری نزدیک هنرها کم شد. تذهیب کتابها نیز اغلب سطحی و بازاری انجام می‌گرفت. رنگها کیفیت متوسطی پیدا کردند و تصاویر پیکره‌دار فاقد هرگونه شکوه شدند. در واقع در این دوره اساس کار کتاب‌آرایی رو به سستی رفت. می‌توان گفت سبک نقاشی اواخر دوران صفویه با مقیاس وسیع‌تر به دوره بعد منتقل شد.

۱.۴. مکتب شیراز در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه (قرنهای دوازدهم و سیزدهم) در سال ۱۰۰۰ق که پایتخت از قزوین به اصفهان انتقال یافت، هنرمندان از آنجا و سایر شهرها به اصفهان روی نهادند و این شهر مرکز فعالیتهای هنری گشت و کارگاههای نقاشی در آنجا دایر شد و سبک نقاشی که تا آن زمان به سبک استاد بهزاد بود، ترک گردید و به اسلوبی خاص در آمد. این مکتب را رضا عباسی بنیان گذارد و شاگردان وی همچون شفیع عباسی و معین مصور تا پایان قرن یازدهم تداوم بخشیدند. در آغاز قرن دوازدهم اسلوب نقاشی با تقلید هنرمندان و نقاشان از شیوه اروپایی به گونه‌ای دیگر می‌شود؛ چنان‌که طرز تذهیب نیز تغییر می‌یابد و دیگر ظرافت و زیبایی چندانی در آثار این دوره مشاهده

نمی‌شود و عملاً زوال هنر نقاشی صفوی به خوبی احساس می‌شود. اگر چه با تسلط افغانه بر ایران و زوال دولت ۲۲۰ ساله صفویه و طلوع ستاره قدرت نادری و جنگهای بیست‌ساله، طبیعتاً فترتی در کار هنر نقاشی پیدا شد لکن نقاشانی، هنر نقاشی و تذهیب ایرانی را رواج می‌دادند. بیشتر نقاشان اواخر عهد صفویه و دوران افشاریه تا اواسط زندیه شاگردانی تربیت کرده‌اند که «مکتب زندیه و شیراز» حاصل آن است (قمی، گلستان هنر، ص ۴۷ و ۴۸ - ۴۹ و ۵۰).

آنچه در زمینه اهمیت و اعتبار مکتب هنری شیراز سزاوار تأمل و تحسین است، سهم و نقش مهم هنرمندان این مکتب نخست در حفظ ارزشها و تداوم هنر ملی و مستقل ایرانی تا به دوران خویش است و دوم پرهیز آگاهانه آنان از اصل تقلید و تسلیم در برابر فرهنگ بیگانه و همت تحسین‌برانگیز آنان در جلوگیری از فراموشی و نیستی هنر و فرهنگ ایرانی است و سوم ترویج فرهنگ و هنر ایرانی به گوشه و کنار جهان هنری آن روزگار است.

به هر حال هنرمندانی همچون علی‌اشرف نقاش و محمدعلی و شاگردان آنان همچون آقا صادق، آقا زمان، آقا نجف و آقا باقر مکتب جدید شیراز را در عهد زندیه پایه‌گذاری نمودند. محمدعلی و علی‌اشرف تا نیمه دوم قرن دوازدهم حدود سالهای ۱۱۷۵ و ۱۱۸۰ حیات داشته‌اند و شاگردان آنان (آقا صادق، آقا نجف، آقا زمان و آقا باقر) تا حدود سال ۱۲۱۰ ق با اختلاف سنوات می‌زیستند. به جز این استادان، مذهببان دوره زندیه همانند میرزارضای مذهب و محمدمهدی حسینی امامی، آثارشان هم اکنون در دسترس است.

مکتب زندیه — که طلیعه مکتب قاجاریه است — بسیار فریبنده، شیرین، زیبا و دلرباست و چون نموداری از حقیقت و طبیعت و زندگانی مردم آن زمان است، امروزه دوستدار فراوان دارد (همان، ص ۴۷ و ۴۸ - ۴۹ و ۵۰).

تجلیات و اثرات پر ثمر خلاقیت هنری هنرمندان مکتب شیراز در عصر زندیه رهنمون ذوق و خلاقیت‌های هنری هنرمندان با ذوق شیرازی گردید و آثار ارزشمندی در زمینه نگاره، تذهیب و نقش گل و مرغ در این دوره به وجود آمد

که دستمایه آنها از مکتب شیراز و ذوق بانیان این مکتب بود. مکتب زندیه که هم عصر با حکومت خاندان زند است، در شرایط مناسب سیاسی این دوره توانسته رشد و بالندگی اش را دنبال کند.

۲.۴. تحولات تذهیب و نقاشی در دوره افشاریه

پس از به قتل رسیدن آخرین نماد سلطنت صفوی — شاه عباس سوم — و به قدرت رسیدن نادرشاه افشار (۱۱۴۸ق)، در مدت فرمانروایی دوازده ساله او بر ایران (۱۱۴۸-۱۱۶۰ق) و بلندپروازیها و جنگهای پی‌درپی دوره نادری، شرایط سیاسی و اقتصادی ایران هرگز به چنان ثباتی نرسید که دولت قادر باشد در پرتو آن، سیاست فرهنگی خود را مشخص کند و هنرمند نیز بتواند در کنار آن احساس امنیت کند و به آفرینش هنری دست زند.

هنر مصورسازی کتاب که در زمان شاه عباس دوم با تأثیر از شیوه‌های نقاشی اروپایی ادامه یافته بود، در دوره سلطنت نادر به رکورد رسید؛ هر چند در زمان استیلای زندیه و قاجار مجدداً بارور گشت (خان‌سالار ۱۳۸۴: ۱۸۰). در آغاز قرن دوازدهم هجری با شیوه جدیدی از نقاشی مواجه می‌شویم که از ظرافت و زیبایی چندانی برخوردار نیست. سبک تذهیب عوض و زوال نقاشی با شکوه صفوی کم‌کم آغاز می‌شود. با جنگهای بیست‌ساله دوره نادری فترتی خاص در نقاشی ایجاد می‌شود که نمایندگان این دوره فترت هنرمندانی مانند علی‌اشرف و محمدعلی هستند (جعفری ۱۳۸۷: ۶۷). نقاشی و تذهیب در کتب خطی دوران افشاریه (۱۱۴۸-۱۲۱۸ق) به دلیل اوضاع ناآرام سیاسی و هرج و مرج و آشوبها در مقایسه با آثار صفوی یا سلسله بعد از آنها قاجار، کمتر و از نظر کیفیت در درجه‌ای پایین‌تر است. رنگ‌آمیزیها کم‌رنگ و بی‌کیفیت و ترکیب‌بندیها ناقص و بدون مهارت انجام شده است. استفاده از ویژگی نقاشی اروپایی که در سده پیش رایج شده بود، از نو آغاز شد (سودآور ۱۳۸۰: ۳۸۱).

۳.۴. تحولات تذهیب و نقاشی در دوره زندیه

پس از قتل نادرشاه، کریم‌خان زند (۱۱۶۳-۱۱۹۲ق) قدرت را به دست گرفت، و سلسله زند را پایه‌گذاری کرد و شیراز را پایتخت قرار داد. اکنون پس از بلندپروازیها و جنگهای پی‌درپی دوره نادری، جو سیاسی کشور آرام می‌شود و امکان فعالیت برای هنرمندان فراهم می‌گردد. در این دوره آرامش برقرار بود و کریم‌خان به بازسازی و آبادانی مشغول شد و هنرمندان عهد افشاریه، همانند آقا صادق، آقا نجف و آقا باقر در این عهد «مکتب زندیه» را که در واقع طلیعه‌دار «مکتب قاجاریه» بود، بنیان نهادند (جعفری ۱۳۸۷: ۶۷).

نگارگری و تذهیب در دوره زندیه (۱۱۶۳-۱۲۰۹ق) تداوم حرکتی است که از زمان شاه عباس دوم و شاه طهماسب، با تأثیر از شیوه‌های نقاشی اروپایی، آغاز شده، در دوره سلطنت نادر به رکود نشسته و در زمان استیلای سلاطین زندیه مجدداً بارور گشته است (حسینی ۱۳۷۱: ۵۷).

این مکتب هنری از آن رو جذاب می‌نماید که نموداری از طبیعت و زندگی مردمان در آن دوره است. در این عهد آنچه باعث جذب توده مردم می‌شد، چهره‌نگاری درباری اروپایی بود که هرگز به صورت هنری شکوهمند در نیامد. ابداع این عصر رواج مدلهای جدید تصویر بود که با تزئین اشیایی چون قلمدان و جلد کتاب همراه و به نقاشی «لاکی»^۲ معروف بود. اگرچه اکثر نقاشیهای برجای مانده از این دوره از طریق رنگ و روغن بر روی بوم با ابعاد نسبتاً بزرگ اجرا شده است، لکن در بررسی نگاره‌های محدود این دوره مشخص می‌شود که روابط بین سطوحی، همانند بسیاری از نگاره‌های دوره گذشته، بر سرتاسر اثر حاکم است.

۴.۴. ویژگیهای مکتب شیراز در دوره زندیه

برخی از ویژگیهای مکتب شیراز در این دوره عبارت‌اند از:

۱.۴.۴. تنوع رنگی در رنگ‌آمیزیهای این دوره خیلی زیاد است، رنگها تند و دقت در آنها کم می‌شود و این تحت تأثیر نگارگران اصفهان اتفاق می‌افتد.

۲.۴.۴. نگارگر مکتب شیراز در این دوره بیشتر به موضوع اهمیت می‌دهد (و نگارگر تبریز و هرات به تصویر). از عناصر تزئینی بیشتری در طرحها استفاده شده و کتیبه‌ها و حواشی پرتو و شلوغ‌تر از مکتب اصفهان است و همه این عناصر هم به یکدیگر مرتبط‌اند.

۳.۴.۴. کادر افقی در نگاره‌های این دوره به جای آنکه در مرکز صفحه باشد، تمام صفحه را می‌گیرد؛ اگر چه هنوز متن جدا است. گاهی تصویر در یک صفحه و متن در صفحه روبه‌رو است که خاوران نامه نمونه آن است (ارجمند اینالو ۱۳۸۷: ۱۳۰). ترکیب‌بندیها ناقص و بدون مهارت ترسیم شده است.

۵. تحولات تذهیب و نقاشی در دوره قاجار

با شکست لطفعلی‌خان زند به دست طوایف قاجار در سال ۱۲۰۹ ق دودمان زند منقرض شد. نخستین پادشاه قاجار آقا محمد خان بود که به سال ۱۱۹۳ ق سلسله قاجاریه را پایه‌گذاری کرد و پایتخت را از شیراز به تهران انتقال داد. روابط سیاسی و بازرگانی با کشورهای خارجی مجدداً در این دوره رشد فزاینده‌ای یافت. اگر چه از زمان مرگ کریم‌خان زند (۱۱۹۲ ق) تا به قدرت رسیدن سلاطین قاجار، شرایط ایده‌آلی برای ظهور مکتب یا شیوه خاص هنری فراهم نبود، به نظر می‌رسد که قاجاریان از همان ابتدا به هنر و هنرمندان توجه داشته و برخی از آنها را نیز تحت حمایت خود قرار داده‌اند (حسینی ۱۳۷۱: ۵۷). در تداوم تأثیر نقاشی پس از دوره افشاریان (۱۱۴۸ - ۱۲۱۸ ق) و زندیان (۱۱۶۳ - ۱۲۰۹ ق)، مکتب شیراز در عهد قاجار به اوج می‌رسد که «شاهنامه داوری»^۳ نمونه آن است.

سبک نقاشی و تذهیب کتب خطی در اواخر دوران صفوی، در مقیاس وسیع‌تر به دوره قاجار منتقل شد. هر چند پس از مرگ آقاخان سپاه قاجار روبه تحلیل رفت، در عوض، هنر کتاب‌سازی شکوفا شد. شاهزادگان و اشراف قاجار، همچون شاهزادگان تیموری، در زمینه ادبیات سنتی ایران و علم و دانش و هنر در سطح بالایی قرار

داشتند و تعلیم خطاطی در میان آنان لازم و ضروری بود و در نتیجه خوشنویسهای این زمان از نظر کیفیت و کمیت شگفت‌انگیز است (سودآور ۱۳۸۰: ۳۹۴).

تداوم تأثیر نقاشی غرب در عهد قاجار، مکتبی را پدید آورد که اوج شکوفایی آن را در زمان اقتدار فتحعلی شاه می‌توان دید. این مکتب به «مکتب قاجار» شهرت یافت. در حقیقت، دوران قاجار از شگفت‌انگیزترین دوره‌های تاریخی ایران و محل برخورد آخرین عناصر کهنه و نو، وقوع انقلابهای سیاسی و اجتماعی و آغاز تحولات فرهنگی و هنری است (جلالی جعفری ۱۳۸۲: ۲۶). مهم‌ترین ویژگی نقاشی دوره قاجار این بود که مانند تمام مظاهر اجتماعی و فرهنگی این زمان، نه کاملاً ایرانی و نه کاملاً اروپایی، بلکه پدیده‌ای دورگه است.

۱.۵. ویژگیهای تذهیب و نقاشی در دوره قاجار

در دوره قاجار کتابسازی و کتاب‌آرایی رشد زیادی کرد و تذهیب و نقاشی قاجار بین سالهای ۱۲۰۰ تا ۱۲۵۰ ق (مطابق با ۱۱۵۸ تا ۱۲۰۸ ش) به درخشش کم‌نظیر خود نائل گشت. تناسب رنگ، لطافت ضربات قلم مو، ترکیبهای درخشان، تعادل خطوط، تزئینات بدیع و پیچیده، ترکیب استادانه رنگهای سبز، قرمز، قهوه‌ای، سیاه و طلایی را می‌توان از خصوصیات حیرت‌انگیز این مکتب شمرد (حسینی مطلق ۱۳۸۸: ۵۵). در این زمان، نگارگری نه در نسخ خطی مصور، بلکه با انطباقهای فنی لازم بر روی جلد کتاب، قلمدان و مانند آن انتقال یافت. بسیاری از این آثار با خمیر کاغذ ساخته شده و به نقاشی لاک‌ی شهرت یافت (آغداشلو ۱۳۷۶: ۳۳). برجسته‌ترین نمونه‌ها به صورت کتاب مربوط به عهد صفوی و قرن دهم هجری است که جلدهای لاک‌ی حاصل کار نقاشان معتبر افزایش می‌یابد (فریه ۱۳۷۴: ۴۵). همچنین اگر چه نقاشی رنگ و روغن در میان هنرمندان ایرانی از اوایل قرن یازدهم شروع می‌شود، زمان شکوفایی رنگ و روغن را اواخر قرن دوازدهم، به ویژه زمان سلطنت فتحعلی شاه باید دانست. بیشتر مضمون این آثار را که عموماً بر روی بوم‌اند، پیکره‌های درباریان در بر

می‌گیرد. مشخصات این آثار عبارت‌اند از: ساختار متقارن بر اساس خطوط عمودی و افقی و منحنی، تلفیق نقش‌مایه‌های تزئینی و تصویری، رنگ‌گزینی محدود با غلبه رنگهای گرم و به ویژه فام قرمز (پاکباز ۱۳۷۸: ۱۴۷).

از خصوصیات دیگر تذهیب و نقاشی دوره قاجار موارد زیر را می‌توان

برشمرد:

۱.۱.۵. از خصوصیات نقاشی قرنهای دوازدهم و سیزدهم، به کارگیری عنصر تزئین است. در قرن دوازدهم، این عنصر که از اواخر عصر صفوی مقارن با اواخر دوران رضا عباسی و شاگردانشان رو به زوال رفته بود، شروع به رشد می‌کند و دوباره سطح نقاشی را به نوعی متفاوت و به شکلی جدید فرا می‌گیرد. این نقوش از گلها، غنچه‌ها، برگها و بوته جقه‌ها تشکیل می‌شود و سطح لباس و فرش و قدح و شمشیر را می‌پوشاند (شفیع‌زاده ۱۳۸۷: ۶۰). ایجاد عمق در فضاهای زمینه و القای فاصله‌ها و پر کردن فضاهای خالی با عناصر تزئینی از ویژگیهای ابداعی ترکیب‌بندیهای این دوره به شمار می‌رود.

۲.۱.۵. رنگ در تذهیب و آثار نقاشی از ویژگیهای بارز این دوره است. برخلاف تذهیب و نقاشیهای دوران زندیه — که طیف سبز و رنگهای هماهنگ با آن در آثار غالب بود — در این دوران، مایه‌های قرمز در پوششی از طلایی، نارنجی، نخودی، سرخ و عنابی در زمینه سبز به کار می‌رود. رنگهای مرده جایی در این میان ندارند و این همان روح و عنصر ایرانی است که هنوز برقرار مانده است (همان: ۶۱). رنگهای نقاشیهای قرن سیزدهم به ظاهر محدودتر می‌شوند و در قضاوت اولیه قدری یکنواخت به نظر می‌رسند. اما در حقیقت هنرمندان این دوره به جای انتخاب سطحی متنوع از رنگهای فراوان، عمقی یکنواخت و محدود بر می‌گزینند که غریب و شگفت‌انگیز است (آغداشلو ۱۳۷۸: ۴۲).

هنر دوره قاجار به نوعی حد فاصلی بین هنر سنتی ایران و مدرن است و در واقع دوران گذار هنر ایران از شکل‌های اصیل و سنتی آن به شکل‌های جدید و مدرن آن تلقی می‌شود. در قرن سیزدهم هجری، یک نوزایی واقعی روی داد و

سلسله قاجار به افراد خلاق دوباره مجال رشد داد. به گفته آرتور پوپ، تأثیرپذیری نقاشی قرنهای دوازدهم و سیزدهم ایران از نقاشی اروپایی، نه تنها از ارزش و اصالت آن کم نمی‌کند، بلکه حال و هوایی دلپذیر بدان می‌بخشد و یادآور همان روح تازه‌ای است که به همین شیوه در هنر ساسانی نیز دیده می‌شود (پوپ ۱۳۶۳: ۶۲).

۲.۵. نمونه‌هایی از آثار مکتب شیراز در دوره قاجار

در دوره قاجار نسخه‌های خطی آرایه‌دار متعددی به سبک مکتب شیراز و اصفهان کتابت شد که تعدادی از آنها نسخه‌های دیوانی بود. نمونه‌هایی از نسخه‌های نفیس و هنری این دوره با آرایه‌های مکتب شیراز عبارت‌اند از:

۱.۲.۵. صحیفه سجادیه

نسخه‌ای از صحیفه سجادیه امام زین‌العابدین (ع) است که عبدالله بن محمدرضا شیرازی آن را به سال ۱۲۲۵ق با خط نسخ زیبا کتابت کرده است. این نسخه دارای سرلوح مذهب و مرصع و حواشی با گل و بوته‌های ختایی و طلااندازی بین سطور (تصویر ۱۴) و انجامه (ترقیمه) نسخه به خط رقاع است. این نسخه به شماره ۷۲۵۱ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود.

۲.۲.۵. قرآن

قرآن نفیس هنری به خط نسخ ممتاز محمدشفیع شیرازی مشهور به میرزا کوچک وصال است که به سال ۱۲۳۱ق کتابت شده است. دو صفحه نخست تماماً مذهب و مرصع نفیس و پرکار مزدوج با نقوش ترنج و سرترنج با زمینه لاجورد است که دعای قبل از تلاوت قرآن با قلم رقاع و به زراندرون ترنج نگاشته شده است (تصویر ۱۵) و دو صفحه افتتاح دارای سرلوح و کتیبه مذهب و مرصع بسیار نفیس و پرکار است و سرسوره‌ها در تمامی صفحات با طرح کتیبه‌ای با زمینه زر است که اندرون آن با شنگرف عنوان سوره نگاشته شده است. این نسخه با شماره ۶۰۲۴/ع در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود.

۳.۲.۵. زادالمعاد

نسخه‌ای از *زادالمعاد* علامه محمدباقر مجلسی است که عبدالله گرجی به سال ۱۲۴۷ق در دارالعلم شیراز آن را به خط نسخ خوش نگاشته است. صفحه افتتاح دارای سر لوح مذهب و مرصع با طرح تاجی شکل و با کتیبه مذهب با زمینه لاجورد است که اندرون آن به زر عنوان کتاب نگاشته شده است (تصویر ۱۶). این نسخه با شماره ۱۹۷۶۷ در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود.

۶. نتایج اصلی پژوهش

مکتب شیراز از مهم‌ترین و فعال‌ترین مراکز نگارگری و تذهیب ایران از اواسط قرن هشتم هجری تا پایان سده چهاردهم است. هنرمندان شیراز، براساس تجارب گذشتگان، هنر نگارگری و تذهیب و رنگ آمیزی را ادامه داده و در دوره‌های مختلف نوآوری‌هایی در جنبه‌های مختلف هنری به شرح ذیل بر آن افزوده‌اند:

۱.۶. در دوره آل اینجو (۷۲۵-۷۵۸ق) نسخه با ابعاد بزرگ تهیه می‌شد، تذهیب مکتب شیراز در آغاز با وجود سادگی از شکوه و منزلت ویژه‌ای برخوردار بود. رنگ طلایی و سپس آبی لاجورد مهم‌ترین رنگ در تذهیب این دوره است. از دو عنصر نقوش گیاهی و هندسی در زمینه تذهیب نسخه‌های این دوره استفاده شد و شیوه نوری را در ترکیب‌بندیها به وجود آورد.

۲.۶. در دوره آل مظفر (۷۵۶-۷۹۵ق) تحول بنیادی در کتاب آرایی روی می‌دهد و بخش مهمی از این تحولات را در کیفیت خطاطی و کتابت و سبک خوشنویسی، خصوصیات تذهیب و نوع و کیفیت کاغذ و رنگ مایه باید جستجو کرد. اسلیمیهای هندسی با گیاهی در زمینه لاجورد درآمیخته شد و در این دوره سرلوحه‌های بسیار ظریفی به وجود آمد و تنوع رنگ و درخشندگی آن بیشتر شد.

۳.۶. در دوره تیموری تولید گلچین متون ادبی و علمی مورد توجه قرار گرفت و قطع بزرگ روزگار آل مظفر جای خود را به نگاره‌های کوچک و پویا در متون ادبی و علمی داد. رنگهای مکتب شیراز متنوع‌تر، پخته‌تر، و لطیف‌تر شد.

مکتب شیراز در عصر تیمور و نوادگان او خوش درخشید و تجلیات و اثرات خلاقیت هنری هنرمندان این مکتب در دوره‌های بعد همچون صفوی رهنمون ذوق هنری هنرمندان شیرازی گردید.

۴.۶. در دوره صفوی سبک سرفصل‌نگاری تیموری ادامه یافت و در درون ترنجه‌ها یا در بالا همراه با نواری از اسلیمی قرار گرفت. در این دوره نقوش هندسی از سرلوحها رخت بریست و اسلیمیها با برگهای ریز پیچیده در خطوطی ظریف و جذاب همراه با شاخ و برگ حکایت از پختگی هنری داشت. در این دوره کاربرد اقسام رنگ سرخ و سایر رنگها با جلوه‌ای پرشکوه و در عین حال سرزنده و با نشاط افزایش چشمگیر داشت. آرایه‌های مذهب این دوره تکراری است و در چارچوب چند طرح ثابت انجام می‌شود.

۵.۶. در دوره زندیه تنوع رنگی در رنگ‌آمیزیهای این دوره خیلی زیاد است؛ رنگها تند می‌شوند و دقت در آنها کم می‌شود. از عناصر تزئینی بیشتری در طرحها استفاده می‌شود و کتیبه‌ها و حواشی پرتر و شلوغ‌تر می‌شود.

۶.۶. مکتب شیراز در عهد قاجار به اوج می‌رسد و درخشش کم‌نظیری می‌یابد. تناسب رنگ ترکیبهای درخشان، تعادل خطوط تزئینات بدیع و پیچیده، ترکیب استادانه رنگها از خصوصیات این دوره است.

هنر دوره قاجار حد فاصلی بین هنر سنتی ایران و مدرن است و در واقع دوران گذر هنر ایران از شکل‌های اصیل و سنتی آن به شکل‌های جدید و مدرن آن تلقی می‌شود. تأثیرپذیری نقاشی قرنهای دوازدهم و سیزدهم ایران از نقاشی اروپایی نه تنها از ارزش و اصالت آن کم نمی‌کند، بلکه حال و هوایی دلپذیر بدان می‌بخشد.

پی‌نوشتها

۱. به گفته فرانسویس ریشار (۱۳۸۳: ۴۸)، فرمانروایان سلسله اینجو از ۷۰۳ تا ۷۵۸ ق حکومت می‌کردند.
۲. نقاشی لاک، نوعی نقاشی آبرنگ بر روی اشیای مقوایی است که رویه آن با ماده جلادهنده (لاک) پوشانده می‌شود. در ایران نقاشی لاک در هنرهای همچون قلمدان نگاری رایج شد. پاکباز ۱۳۷۸: ۵۹۰
۳. این نسخه به خط میرزا محمد داوری (۱۲۳۸-۱۲۸۳ ق) فرزند میرزا کوچک وصال شیرازی است که آن را در مدت پنج سال با کمال زبردستی و هنرمندی نوشته و پس از اتمام کتابت نسخه، چند مجلس نقاشی نیز از قلم خود بر آن الحاق کرده است.

منابع

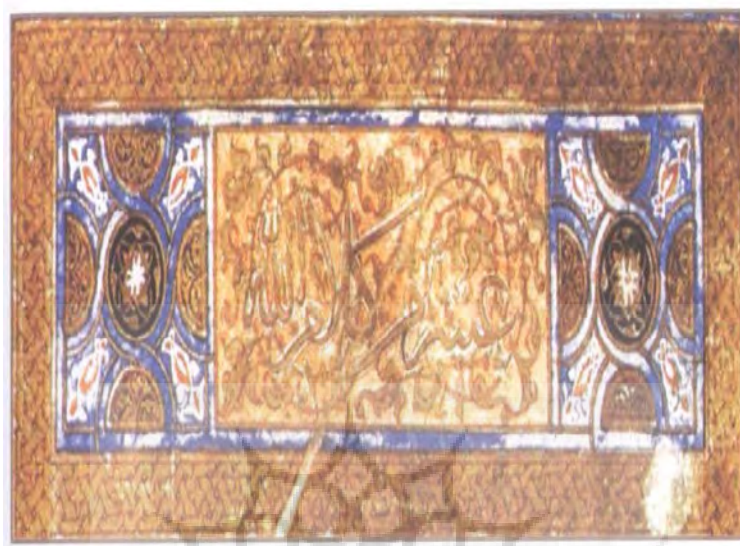
- آزند، یعقوب، ۱۳۸۷، مکتب نگارگری شیراز، تهران، فرهنگستان هنر.
- آداموا، آدل، ۱۳۸۳، نگاره‌های شاهنامه، ترجمه زهره فیضی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و فرهنگستان هنر.
- آغداشلو، آیدین، ۱۳۷۶، آقالطفعلی صورتگر شیرازی، تهران، سازمان میراث فرهنگی.
- آغداشلو، آیدین، ۱۳۷۸، از خوشیها و حسرتها: برگزیده گفتارها و گفتگوها، تهران، آتیه.
- پوپ، آرتور، ایهام، ۱۳۶۳، آشنایی با مینیاتورهای ایران، ترجمه حسینی نیر، تهران، بهار.
- پوپ، آرتور، ایهام، ۱۳۷۸، سیر و صور نقاشی ایرانی، ترجمه یعقوب آزند، تهران، مولی.
- ارجمند اینالو، مهدی، ۱۳۸۷، «سخن تصویر، سخن متن: گفت‌وگو با دکتر حبیب آیت‌اللهی»، آینه خیال، ش ۱۰، ص ۱۲۹-۱۳۰.
- بلخاری، حسن، ۱۳۸۸، «تأثیر هنر ایران کهن بر مکتب شیراز دوران آل اینجو»، با همکاری سمیه رمضان‌ماهی، کتاب ماه هنر، آبان، ص ۳۴-۴۳.
- بلوشه، ادگار، ۱۹۲۹، نقاشی اسلامی در قرون ۱۲-۱۷ میلادی.
- پاکباز، روئین، ۱۳۷۸، دایرةالمعارف هنر، تهران، فرهنگ معاصر.
- پاکباز، روئین، ۱۳۷۹، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران، نارستان.

- تجویدی، اکبر، ۱۳۷۵، نگاهی به نقاشی ایران از آغاز تا سده دهم هجری، تهران، وزارت فرهنگ و هنر.
- تیتلی، نورا، «کتاب و کتابت در جهان اسلام، از کتاب پنج هزار سال هنر کتاب و کتابت»، ترجمه کلود کرباسی، موزه‌ها، ش ۲.
- _____، ۱۳۶۲، «جادوی رنگ در مینیاتور»، فصلنامه هنر، ش ۴، پاییز.
- جعفری، پرستو، ۱۳۸۷، «نقاشی ایران از دوره تیموری تا پایان قاجار». کتاب ماه هنر، ش ۱۲۶، ص ۶۰-۷۰.
- جلالی جعفری، بهنام، ۱۳۸۲، نقاشی قاجاریه نقد زیباییشناسی، تهران، کاوش قلم.
- حسینی، مهدی، ۱۳۷۱، «نگارگری در دوره زند و قاجار»، فصلنامه هنر معماری، ش ۲۲، ص ۴۹-۶۹.
- حسینی مطلق، ملیحه، ۱۳۸۸، «پژوهشی پیرامون رایج‌ترین شیوه‌های نقاشی در عهد قاجار»، کتاب ماه هنر، ش ۱۳۸، اسفند.
- خان‌سالار، زهرا، ۱۳۸۴، «پژوهشی در تصویرسازی عامیانه و کتاب‌آرایی دوره قاجار»، مجله فرهنگ مردم، ش ۴، ص ۱۷۹-۱۸۴.
- خلیلی، ناصر، ۱۳۸۱، مجموعه هنر اسلامی، کارهای استادانه، با همکاری جیمز دیوید، ترجمه پیام بهتاش، تهران، کارنگ.
- رابینسن، ب، و، ۱۳۷۶، هنر نگارگری ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی.
- رعناحسینی، کرامت، ۱۳۶۶، «منشور کلانتری خواجه نصیر مذهب»، فرهنگ ایران زمین، ش ۲۷، ص ۶۹-۷۲.
- ریاضی، محمدرضا، ۱۳۷۵، فرهنگ مصور و اصطلاحات هنر ایران، تهران، دانشگاه الزهرا.
- ریشار، فرانسیس، ۱۳۸۳، جلوه‌های هنر پارسی، نسخه‌های نفیس ایرانی قرن ۶ تا ۱۱ هجری در کتابخانه ملی فرانسه، ترجمه ع. روح‌بخشان، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ریشار، فرانسیس، ۱۳۸۵، کتاب ایرانی، ترجمه روح‌بخشان، تهران، میراث مکتوب.
- سامی، علی، ۱۳۵۴، «همبستگی مکتب هنری شیراز و تبریز». هنر و مردم، ش ۱۶۱، ص ۱۴-۲.

- سودآور، ابوالعلا، ۱۳۸۰، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمد شمیرانی، تهران، کارنگ.
- شایسته‌فر، مهناز، ۱۳۸۷، «بررسی موضوعی نسخه خطی احسن الکبار»، آینه میراث، پاییز، ص ۲۰۰-۲۲۶.
- شفیع‌زاده، پریناز، ۱۳۸۷، «نقاشیهای درباری قاجار، نمایش شکوه تصویر»، با همکاری محمدعلی رجبی، فصلنامه نگره، ش ۶، بهار.
- فردوسی، ابوالقاسم، ۱۳۸۶، شاهنامه: همراه با چهار مقدمه قدیم شاهنامه، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، مجتبی مینوی، سعید نفیسی، تهران، طلائی.
- فریه، رونالد، ۱۳۷۴، هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، فرزانه روز.
- قمی، قاضی میراحمد، ۱۳۶۶، گلستان هنر، به کوشش احمد سهیلی خوانساری، تهران، منوچهری.
- کتبی، محمود، ۱۳۶۴، تاریخ آل مظفر، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر.
- کن‌بای، شیلا، ۱۳۷۸، نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، تهران، دانشگاه هنر.
- لینگز، مارتین، ۱۳۷۷، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران، گروس.
- مریدحیدری، شیما، ۱۳۸۱، «تجزیه و تحلیل و تحول در نگارگری قرن ۸ تا ۱۱ هجری»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران مرکزی.
- معتقدی، کیانوش، ۱۳۸۷، «شکوه خوشنویسی و تذهیب در مکتب شیراز، سده‌های هشتم و نهم هجری»، آینه خیال، ش ۱۰، ص ۱۱۸-۱۲۵.
- مقدم اشرفی، م، ۱۳۶۷، همگامی نقاشی با ادبیات در ایران، ترجمه رویین پاکباز، تهران، نگاه.
- موریتس، ۱۹۰۶، کتیبه‌شناسی عربی، قاهره، کتابخانه خدیو مصر.
- James, David, 1988, *Quran's of the Mamluks*, Thames and Hudson.
- Kuhnel, 1938, *A Survey of Persian Art*, vol. III, Oxford University Press.

تصویر ۱. برگی از قرآن پنج سطره تاشی خاتون با کتیبه میانی در بردانده نام سوره کتابت ۷۴۵ق

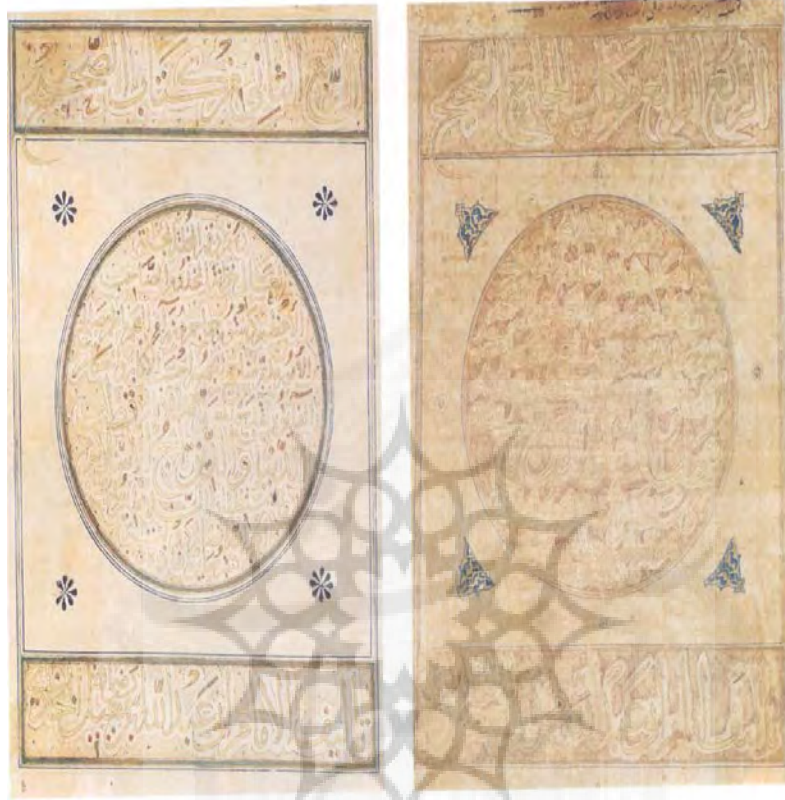

تصویر ۲. کتیبه یکی از برگهای قرآن تاشی خاتون، کتابت ۷۴۵ق

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۳. صفحه افتتاح نسخه جوامع الحکایات، کتابت ۷۱۷ق

تصویر ۴. صفحه افتتاح نسخه صحیح البخاری، کتابت ۷۵۷ق

پروپشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۵. صفحه اختتام مجلد سوم نسخه صحیح البخاری، کتابت ۷۵۷ق

تصویر ۶. صفحه افتتاح نسخه تاریخ جهانگشای جوینی، کتابت حدود ۷۶۴-۷۸۶ق
(کتابخانه ملی پاریس)

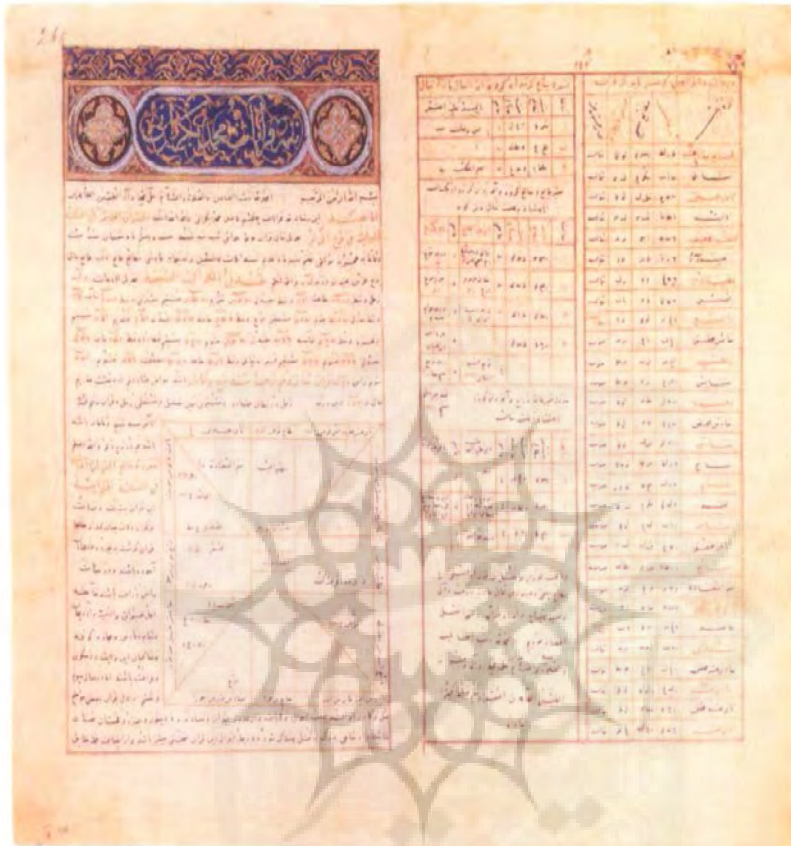
تصویر ۷. صفحه افتتاح نسخهٔ خمسه نظامی، کتابت ۷۶۳ق

تصویر ۸. ترنج صفحه افتتاح نسخه الاغراض الطبیة جرجانی، حاوی عبارت

یادداشت اهدا

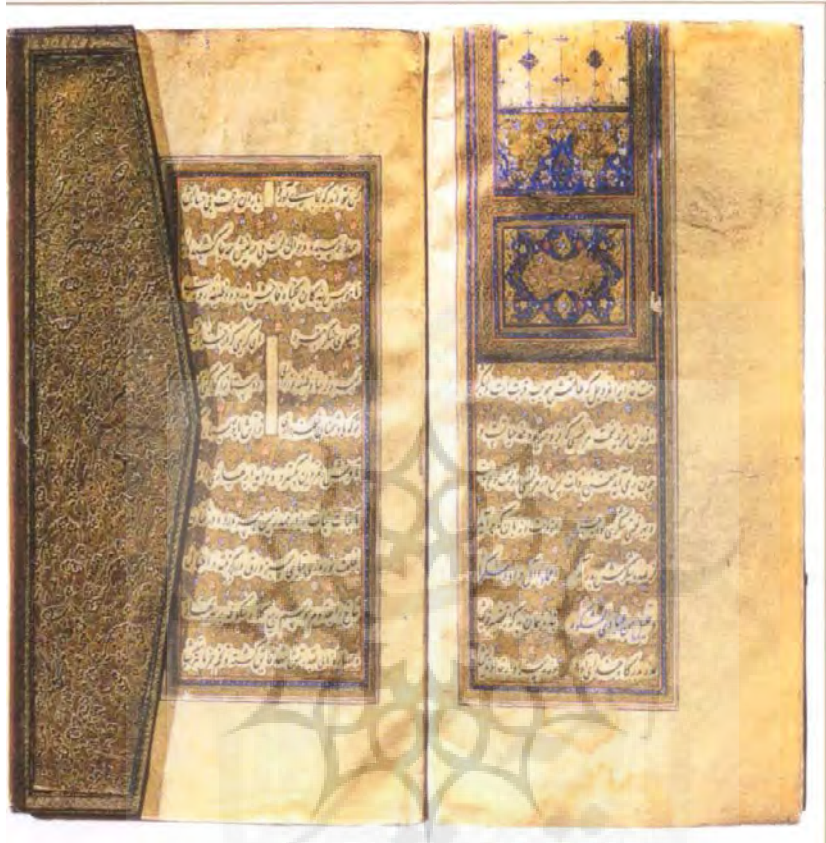
کتابت ۸۱۳-۸۱۷ق

تصویر ۹. دو صفحه مقابل از مجموعه رساله‌های ستاره‌شناسی و

ستاره‌شماری، کتابت ۸۱۳-۸۱۷ق

برنال جامع علوم انسانی

تصویر ۱۰. صفحه افتتاح گلستان سعدی، کتابت حدود ۹۴۷-۹۸۱ق

پروژه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۱۱. صفحه افتتاحی خمسۀ نظامی، کتابت ۱۰۴۷ق،
نسخۀ شماره ۱۵۳۷۹ کتابخانۀ ملی ایران

تصویر ۱۲. صفحه افتتاح کَشکول شیخ بهایی، کتابت ۱۰۴۹ق،
نسخه شماره ۴۹۳۶ کتابخانه ملی ایران

تصویر ۱۳. صفحه افتتاح قرآن مترجم، کتابت ۱۰۸۴ (ق)،

نسخه شماره ۶۰۲۶/ع کتابخانه ملی ایران

تصوير ١٤. صفحه افتتاح صحيفه سجاديه، كتابت ١٢٢٥ق
نسخه شماره ٧٢٥١ كتابخانه ملي ايران

تصویر ۱۵. صفحه نخست قرآن با کتابت محمدشفیع شیرازی، کتابت ۱۲۳۱ ق
نسخه شماره ۶۰۲۴/ع کتابخانه ملی ایران

تصویر ۱۶. صفحه افتتاح زادالمعاد مجلسی، کتابت ۲۴۷ق
نسخه شماره ۱۱۲۳۶ کتابخانه ملی ایران